

วารสารพุทธศิลปกรรม

JOURNAL OF BUDDHIST ARTS

04

ISSN : 2697-6099 (ONLINE)

ปีที่ 2 ฉบับที่ 2 | กรกฎาคม - ธันวาคม 2562 |

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

การพัฒนาที่ยั่งยืนในทัศนะทางพระพุทธศาสนา Sustainable Development in Buddhist Perspective

วิจิตรไพลิน เสรีศักดิ์

Wijitpailin Sereesak

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่
Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chiang Mai

สมหวัง แก้วสุฟอง

Somwang Kaewsufong

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Faculty of Humanities, Chiangmai University

Corresponding Author, Email: wijitpailin_sereesak0@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอการพัฒนาที่ยั่งยืนด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เริ่มจากการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การสร้างสมดุลระหว่าง 3 มิติของการพัฒนา ได้แก่ มิติการพัฒนาเศรษฐกิจที่ยั่งยืน เป็นการพัฒนาเศรษฐกิจให้เจริญเติบโตอย่างมีคุณภาพกระจายรายได้ให้เอื้อประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ในสังคม โดยเฉพาะคนที่มีรายได้น้อย มิติการพัฒนาสังคมที่ยั่งยืน เป็นการพัฒนาคนให้มีความรู้ มีสมรรถนะและมีผลผลิตสูงขึ้น ส่งเสริมให้เกิดสังคมที่มีคุณภาพ เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ และมิติการพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน เป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในปริมาณที่ระบบนิเวศสามารถฟื้นตัวกลับสู่สภาพเดิมได้ การปล่อยมลพิษออกสู่สิ่งแวดล้อมในระดับที่ระบบนิเวศสามารถดูดซับและทำลายมลพิษนั้นได้ โดยให้สามารถผลิตมาทดแทนทรัพยากรประเภทที่ใช้แล้วหมดไปได้

ส่วนการพัฒนาที่ยั่งยืนในทัศนะทางพระพุทธศาสนา คือ กระบวนการพัฒนาคนที่เน้นการพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญาให้เป็นปัจจัยหลัก ในการประสานและบูรณาการระบบความสัมพันธ์แบบองค์รวม เพื่อให้เกิดประโยชน์และความสุขร่วมกันระหว่างบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อมอย่างเกื้อกูลต่อกัน โดยแยกออกเป็น 2 ส่วน คือ การพัฒนาคน และการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามหลักของไตรสิกขา

คือ ศิล สมาธิ ปัญญา จะทำให้เฉลี่ยฉลาดสามารถสร้างสรรค์แก้ปัญหาจนเข้าถึงสังขารมได้ สิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่ควรมี คือการมีจิตใจและปัญญาที่สากล 3 ประการ 1) ความเป็นมนุษย์ที่สากล ไม่ว่าจะเป็นเพศผิวเผ่าพันธุ์ชาติลัทธิศาสนาใด 2) ความเป็นจริงที่สากล คือความเป็นจริงแห่งความเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสากลตามกฎธรรมชาติ ไม่เป็นไปเพื่อชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และ 3) เมตตาที่เป็นสากลคือการรักใคร่ช่วยเหลือกัน ไม่เบียดเบียนทำร้ายกันตลอดถึงการนำแนวคิดเศรษฐกิจศาสตร์แนวพุทธซึ่งมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจศาสตร์สายกลางหรือเศรษฐกิจศาสตร์มัชฌิมาตามมรรคที่เป็นระบบชีวิตในพระพุทธศาสนาซึ่งแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) เศรษฐศาสตร์มัชฌิมาเพื่อคุณภาพชีวิต : จุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกันเป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการคุณภาพชีวิต และ 2) เศรษฐศาสตร์มัชฌิมาเพื่อการไม่เบียดเบียน : การไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่นรวมถึงไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวง ตลอดจนระบบนิเวศตั้งแต่ในระดับชุมชนจนไปถึงระดับสากล เพราะการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริงคือการพัฒนาที่มีความสามารถในการที่มนุษย์จะอยู่ร่วมกันกับสัตว์และสรรพสิ่งทั้งหลายอย่างเอื้อประโยชน์แก่กันมากขึ้น สร้างความสมดุลในการพัฒนาตนและสิ่งแวดล้อมให้มีประโยชน์สูงสุดตามหลักอรรธนะ 3 ต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน ให้ดำรงอยู่ไปจนถึงบุคคลในอนาคต และทำให้การอยู่ร่วมกันมีความสุขยั่งยืนตลอดไป

คำสำคัญ: การพัฒนาที่ยั่งยืน, ทศนะทางพระพุทธศาสนา

Abstract

This academic paper aims to present sustainable development in the Buddhist perspective. Sustainable development in general is considered as a balance of the three aspects of development: 1) Sustainable Economic Development; it is an economic development for quality growth, distributing income to the benefit of the majority of people in society, especially those with low incomes. 2) Sustainable Social Development; it develops people to have more knowledge, performance and higher quality, promoting a quality society and a learning society. Last, 3) Sustainable Environmental Development; it is an

environmental development by ways of using ecological quantities of natural resources that can recover back to its original condition. That means releasing pollutants into the environment at a level that the ecosystem can absorb and pollute, and can substitute for the type of resource used.

For the sustainable development in the Buddhist perspective, it can be said that the behavioral, mental and intellectual development has particularly been implemented to integrate holistic relationship for the benefit and happiness of individuals, society, and the environment. This development must be split into two parts: human development and sustainable development. The sustainable development in the Buddhist perspective must be based on the Threefold Training (Ti-sikkhā) are morality (Sīla), concentration (Samādhi) and wisdom (Paññā) to bring about wisdom and to solve problems until reaching the truth. In addition, three universal minds and intelligence have been created: 1) Universal humanity; no matter what gender, skin, race and religion they are. 2) Universal reality; the reality of universal rationality is based on natural law, which is not for a particular group. 3) Universal compassion; love and help are treated without persecution. Last but not least, the Buddhist economics concept, which is a middle-class economics or Majjhimā economics in Buddhism, has long been used in this regard. It is divided into 2 types: 1) Majjhimā economics for quality of life; quality of life and satisfaction are positively correlated with the needs of the body and mind, and 2) Majjhimā economics for non-persecution; it means not persecuting oneself, not persecuting others as well as animals, and not harming the ecosystem from the community level to the international level. It can be said that the sustainable development must mention the ability for human beings to live together with animals and all things in a more beneficial way. It also implied the balance of personal development and environmental development to the maximum benefit in lines with three benefits; to live happily in the present, to continue existence to the future person, and to make living together forever lasting.

Keywords: Sustainable Development, Buddhist Perspective

บทนำ

เมื่อ 250 ปีที่ผ่านมาหลังจากเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ส่งผลกระทบกระเทือนไปทั่วโลก ทำให้ประเทศทั้งหลายทุกประเทศต้องตื่นตัวขึ้นมา เพราะโดยมากได้รับความบอบช้ำจากสงครามนั้น ประเทศต่าง ๆ มีการเคลื่อนไหวในการติดต่อกัน หาทางแก้ปัญหาพัฒนาฟื้นฟูของโลก จึงได้ก่อตั้งองค์กรขึ้นมา คือ UN (United Nations) หรือองค์กรสหประชาชาติ เพื่อให้ทั่วโลกมีการติดต่อสัมพันธ์กันในทางที่ดีงาม จะได้มีสันติภาพ แต่การฟื้นฟูประเทศนั้นต้องใช้การเงินเป็นเรื่องสำคัญ และการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป ทำให้โลกมีความเจริญก้าวหน้าตามกระแสอารยธรรมตะวันตก โดยประเทศอุตสาหกรรมที่พัฒนาแล้วเป็นผู้นำ เรียกการสร้างความสำเร็จนี้ว่า การพัฒนา หลังจากนั้นก็ได้ออกมาประกาศว่า การพัฒนาที่ตนสร้างขึ้นนั้นเป็นการพัฒนาที่ผิดพลาด และนำไปสู่การเสียดุลต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแต่ยังไม่มีหนทางแก้ไขที่ยั่งยืน เมื่อทุกฝ่ายเริ่มเห็นถึงปัญหา ในปีพ.ศ. 2515 (ค.ศ. 1972) ได้มีการจัดการประชุมขึ้น ชื่อว่า “การประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ (United Nations Conference on Human and Environment)” ณ กรุงสต็อกโฮล์ม ราชอาณาจักรสวีเดน จากจุดเริ่มต้นครั้งนี้ ประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกได้ตระหนักถึงวิกฤตการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาแบบมุ่งเน้นด้านเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว จึงหันมาให้ความสนใจกับการพัฒนารูปแบบใหม่ ที่สามารถลดผลกระทบสิ่งแวดล้อมอันเกิดจากการพัฒนาแบบเดิมได้ อันเป็นที่มาของแนวคิด “การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)” (สำนักงานปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2556)

ในขณะที่แนวคิดทางพุทธศาสนาโดย พระธรรมปิฎก ได้อธิบายการพัฒนาอย่างยั่งยืนว่า “การพัฒนาอย่างยั่งยืนมีลักษณะที่เป็นบูรณาการ (Integrated) คือทำให้เกิดเป็นองค์รวม (Holistic) หมายความว่า องค์ประกอบทั้งหลายที่เกี่ยวข้องจะต้องมาประสานกันครบองค์และมีลักษณะอีกอย่างหนึ่ง คือ มีดุลยภาพ (Balance) หรือพูดอีกนัยหนึ่ง คือ การทำให้งิจกรรมของมนุษย์สอดคล้องกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2539: 75, 171-172, 180-182) นอกจากนี้สิ่งที่สำคัญในการพัฒนาที่ยั่งยืนในทัศนะพระพุทธศาสนาก็คือการพัฒนาคนมาจากภายในคือ พุทธิกรรม จิตใจ ปัญญา เพื่อให้เกิดจิตสำนึกที่มีความเป็นสากลต่อ มนุษย์ด้วยกัน และระบบนิเวศ

ความหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืน

World Commission on Environment ได้ให้คำจำกัดความว่า “รูปแบบของการพัฒนาที่สนองความต้องการของคนในรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้คนรุ่นต่อไปในอนาคต ต้องประนีประนอมยอมลดทอนความสามารถในการที่จะตอบสนองความต้องการของตนเอง” (Sustainable Development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs) ที่กำเนิดขึ้นจากรายงานเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาอย่างยั่งยืน (The Brunt land Report หรือ Our Common Future)

ราชบัณฑิตยสถาน ให้คำจำกัดความว่า “ความหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืนนี้ ประกอบด้วยแนวคิดอย่างน้อย 3 ประการ ดังนี้ 1.ความต้องการของมนุษย์ 2.ขีดจำกัดของสิ่งแวดล้อม 3.ความยุติธรรมในสังคมทั้งระหว่างชนรุ่นเดียวกันกับชนรุ่นต่อไปและความยั่งยืนนั้นไม่อาจมั่นคงอยู่ได้ หากปราศจากนโยบายการพัฒนาที่คำนึงถึงปัจจัยทางสังคมและทางวัฒนธรรมเข้ามาพิจารณาด้วย จึงต้องคำนึงถึงหลักการความยุติธรรมระหว่างชนรุ่นปัจจุบันกับชนรุ่นต่อไป (Intergenerational Equity) และหลักการความยุติธรรมระหว่างชนรุ่นเดียวกัน(Intergenerational Equity) (การพัฒนาอย่างยั่งยืน, บทที่ ๘ การพัฒนาอย่างยั่งยืน (SUSTAINABLE DEVELOPMENT), [ออนไลน์], 8 กันยายน 2559: 37)

กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ให้ความหมายว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน คือการพัฒนาที่เน้นให้มนุษย์คำนึงถึงขีดจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติบนโลก และให้มีการดำเนินการพัฒนาควบคู่ไปกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยให้เป็นการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของคนทั้งในยุคปัจจุบัน และยุคต่อไปอย่างเท่าเทียมกัน” (สำนักงานปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2556: 12)

การพัฒนาที่ยั่งยืนมี 3 แนวทาง คือ 1.แนวทางสามเสาหลัก (three-pillar approach) คำนึงถึงความต้องการทางเศรษฐกิจ ทางสังคม และทางสิ่งแวดล้อม ดังนั้น ความยั่งยืนจะต้องไม่เน้นไปที่จุดใดจุดหนึ่งเพียงแห่งเดียว 2.แนวทางนิเวศวิทยา (ecological approach) คือ ระบบเศรษฐกิจและสังคม เป็นระบบย่อย (sub-systems) ในระบบใหญ่คือ สิ่งแวดล้อมโลก (global environment) ดังนั้นความยั่งยืนในระบบเศรษฐกิจและสังคมเป็นเพียงองค์ประกอบในความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม 3.แนวทางว่าด้วยทุน (capital approach) ในทางเศรษฐศาสตร์ ซึ่งตั้งอยู่ภายใต้ข้อสมมติว่าทุนที่มนุษย์สร้างกับทุนธรรมชาติสามารถทดแทนกัน

ได้บ้างไม่มากนักน้อย รวมถึงพยายามตีความ วิเคราะห์และสร้างตัวชี้วัดเพื่อให้สามารถนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่ปฏิบัติได้ ทั้งนี้เนื่องจากสังคมต้องการทั้งการพัฒนาและการรักษาสิ่งแวดล้อมไปพร้อมๆกัน

คำจำกัดความการพัฒนาที่ยั่งยืนทางเศรษฐศาสตร์ คือ “การพัฒนาที่ทำให้ความมั่งคั่งของประเทศต่อประชากรไม่ลดลง โดยการทดแทนกันหรืออนุรักษ์แหล่งที่มาของความมั่งคั่ง ได้แก่ ทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม และ ทุนธรรมชาติ” (Daly and Cobb 198; Pearce et al 1989; Pearce and Turner 1990; Victor 1991; El Serafy 1996) (รศ.ดร. ปัทมาวดี ชูชุกิ, 2553: 12)

เพราะฉะนั้นหลักการสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การสร้างสมดุลระหว่าง 3 มิติของการพัฒนาอันได้แก่

- 1) มิติการพัฒนาเศรษฐกิจที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจให้เจริญเติบโตอย่างมีคุณภาพ กระจายรายได้ให้เอื้อประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ในสังคม โดยเฉพาะคนที่มีรายได้น้อย
- 2) มิติการพัฒนาสังคมที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นการพัฒนาคนให้มีความรู้ มีสมรรถนะและมีผลิตภาพสูงขึ้น ส่งเสริมให้เกิดสังคมที่มีคุณภาพ และเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้
- 3) มิติการพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในปริมาณที่ระบบนิเวศสามารถฟื้นตัวกลับสู่สภาพเดิมได้ การปล่อยมลพิษออกสู่สิ่งแวดล้อมในระดับที่ระบบนิเวศสามารถดูดซับและทำลายมลพิษนั้นได้ โดยให้สามารถผลิตมาทดแทนทรัพยากรประเภทที่ใช้แล้วหมดไปได้ (สำนักงานปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2556: 12)

การพัฒนาที่ยั่งยืนในทัศนะพระพุทธศาสนา

แนวคิดของพระธรรมปิฎก ได้อธิบายการพัฒนาอย่างยั่งยืนว่า “การพัฒนาอย่างยั่งยืนมีลักษณะที่เป็นบูรณาการ (Integrated) คือทำให้เกิดเป็นองค์รวม (Holistic) หมายความว่า องค์ประกอบทั้งหลายที่เกี่ยวข้องจะต้องมาประสานกันครบองค์และมีลักษณะอีกอย่างหนึ่งคือ มีดุลยภาพ (Balance) หรือพูดอีกนัยหนึ่ง คือ การทำให้กิจกรรมของมนุษย์สอดคล้องกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ (การพัฒนาอย่างยั่งยืน.pdf, [ออนไลน์], [8 กันยายน 2559].)

การพัฒนาที่ยั่งยืนในทัศนะทางพระพุทธศาสนา

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธ หมายถึง กระบวนการพัฒนาคนตามหลักการของ พระพุทธศาสนาที่เน้นการพัฒนาระบบการ

ดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และ ปัญญา เพื่อให้เป็นปัจจัยหลักในการประสานและบูรณาการระบบความสัมพันธ์แบบองค์รวม เพื่อให้เกิดประโยชน์และความสุขร่วมกันระหว่างบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อมอันหมายถึง ธรรมชาติให้ดำรงอยู่ได้ด้วยดีอย่างเกื้อกูลต่อกันสม่ำเสมอเรื่อยไป” (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539: 75, 171-172, 180-182)

Corson, Walter ได้ให้ความหมายว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน คือ นโยบายที่สนองความต้องการของประชาชนในปัจจุบัน โดยไม่ต้องทำลายทรัพยากรซึ่งจะเป็นที่ต้องการในอนาคต” (Corson Walter H., ed., 1990: 54)

ธนากร สังเขป ได้กล่าวว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืนจะต้องไม่ใช่การพัฒนาที่จะทำให้คนในอนาคตต้องยอมลดหย่อนความสามารถที่จะสนองความต้องการของเขาเอง ขณะเดียวกันคนในปัจจุบันก็ต้องไม่ลดหย่อนความสามารถที่จะสนองความต้องการในปัจจุบันลงด้วยมนุษย์จึงมีความสุข ทำให้เกิดความยั่งยืนความยั่งยืนจะเกิดได้ก็ต้องมีขอบเขตของความ ต้องการ นั่นคือ “ทางสายกลาง” ทางสายกลางในด้านเศรษฐกิจ และด้านระบบนิเวศ โดยมีความสามารถที่จะวิวัฒนาการของมนุษย์ (evolvability) เป็นตัวสอดแทรกซึ่งจะต้องสมดุลกลมกลืนกันไป ซึ่งสอดคล้องกับหลักคำสอนเรื่องมัชฌิมาปฏิปทาในพระพุทธศาสนา (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ธนากร สังเขป, 2556: 18)

หลักการเกี่ยวกับ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ในทัศนะพระพุทธศาสนา

หลักในการพัฒนาที่ยั่งยืนแยกออกได้เป็น 2 ส่วน คือ การพัฒนาคน และการพัฒนาที่ยั่งยืน ในทางพระพุทธศาสนา มองเห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เปลี่ยนจากร้ายให้เป็นดี จากหยาบร้ายให้กลายเป็นนุ่มนวลประณีต มีศักยภาพที่จะพัฒนาให้มีคุณภาพสูงสุด ทั้งด้านความประพฤติดีงามในด้านความสัมพันธ์ปฏิบัติต่อคน ต่อของ ทั้งด้านภายในทางจิตใจที่จะให้เข้มแข็งมีคุณธรรมมีความสุขและด้านปัญญาที่จะให้เฉลียวฉลาดสามารถสร้างสรรค์แก้ปัญหาจนแม้เข้าถึงสัจธรรมได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2557: 935)

ในการพัฒนามนุษย์นั้นสามารถพัฒนาได้ 5 ด้าน

1. ด้านศักยภาพ มนุษย์สามารถพัฒนาตนเองให้มีความกลมกลืนกับธรรมชาติ โดยอยู่ร่วมและมีสัมพันธภาพที่ดีกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมได้ดีขึ้น
2. ด้านอิสรภาพ คือการอยู่อย่างเป็นสุขโดยพึ่งพาธรรมชาติน้อยลง สามารถอยู่อย่างลำพังโดยลดความสุขทางด้านวัตถุและสิ่งแวดล้อม
3. ด้านความสุข จากเดิมที่มนุษย์ขึ้นต่อธรรมชาติเป็นหลัก เมื่อถูกพัฒนาขึ้นมนุษย์

สามารถมีความสุขได้ด้วยตัวเองมากขึ้น เหมือนกับแนวคิดวิธีในทางพระพุทธศาสนา

4. ด้านภาวะของมนุษย์ พุทธศาสนามองมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายแตกต่างกัน และยอมรับในความต่างนั้น

5. ความสัมพันธ์หรือฐานะเชิงปฏิบัติการณ์มนุษย์มีฐานะเป็นผู้อยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งต้องใช้สติปัญญาความสามารถที่ตนพัฒนาขึ้นมาได้ด้วยศักยภาพที่ตนมีอยู่เป็นพิเศษนั้น มาใช้เป็นเครื่องดำรงรักษาส่งเสริมความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมให้เกื้อกูลส่งผลดียิ่งขึ้นทั้งต่อตนเอง และสิ่งแวดล้อมอย่างประสานกลมกลืน ถึงจุดพอดีอยู่เสมอจัดความสัมพันธ์ที่ติงามเกื้อกูลกับธรรมชาติ ใช้ศักยภาพที่ตนมีในฐานะเป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ มาใช้แก้ไขปรับปรุงให้ความสัมพันธ์ระหว่างตนกับธรรมชาติแวดล้อมเป็นไปด้วยดี โดยเกื้อกูลทั้งแก่ตนและแก่ธรรมชาติแวดล้อม เพื่อผลดีด้วยกันทั้งระบบหรือพูดอีกสำนวนหนึ่งว่า พัฒนาให้ระบบความสัมพันธ์ของธรรมชาติ นั้นมีดุลยภาพที่เกื้อกูลอยู่เสมอ (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 162) เพราะฉะนั้นหลักในการพัฒนาจึงเน้นไปที่ทางสายกลาง มัชฌิมาปฏิปทา คือการพัฒนาที่จะประสบความสำเร็จ จะต้องไม่มาจากการบังคับให้ดำเนินชีวิตที่เป็นรูปแบบเดียวกัน แต่สำเร็จด้วยการพัฒนาบุคคล ให้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาและเหตุผล

ความสำคัญของ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ในทัศนะพระพุทธศาสนา

การพัฒนาที่ยั่งยืนของยุคโลกาภิวัตน์ ความสำคัญคือจะพัฒนาอย่างไรให้ยั่งยืน ทั้งคนและสิ่งแวดล้อมพัฒนาคู่กันไปด้วยดี ในทัศนะพระพุทธศาสนา มุ่งเน้นเป็นอันดับแรก คือ การทำให้มนุษย์มีจิตใจและปัญญาเป็นสากล และที่สำคัญต้องมีความสอดคล้องกันกับความ เป็นสากลของโลกอย่างน้อย 3 ประการคือ

1. ความเป็นมนุษย์ที่สากล มนุษย์ทุกคนไม่ว่าจะเป็นเพศผิวเผ่าพันธุ์ชาติลัทธิ ศาสนาใด เกิดที่ไหนอยู่ที่ใด ก็มีความเป็นมนุษย์เสมอกัน

2. ความเป็นจริงที่สากล ความเป็นจริงแห่งความเป็นเหตุเป็นผล เป็นสภาวะสากล มีอยู่โดยธรรมชาติเรียกว่าเป็นกฎธรรมชาติเป็นของกลาง ไม่ขึ้นต่อหรือเป็นไปเฉพาะคนกลุ่ม ใด

3. เมตตาที่เป็นสากล มนุษย์ทุกถิ่นทุกพวกที่อยู่ร่วมกันได้เป็นกลุ่มเป็นหมู่เป็น ชุมชนเป็นสังคม ย่อมจะมีการสั่งสอนอบรมกัน ให้รักใคร่ช่วยเหลือกัน ไม่เบียดเบียนทำร้ายกัน พัฒนาดันขึ้นมาให้มีเมตตาที่เป็นสากล คือต้องแผ่ขยายความรักใคร่ไมตรีโดยมีความปรารถนา ดีต่อมนุษย์ทุกคนเสมอกัน (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 228)

ในส่วนของระบบนิเวศ หรือธรรมชาติแวดล้อม มนุษย์ควรมีทัศนคติที่ดีต่อธรรมชาติ เลิกจัดการกับธรรมชาติแบบตามใจชอบ แล้วมองตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและจะต้องมีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติ ก่อนหน้านั้นมนุษย์วัดความสามารถของตนด้วยการที่เอาชนะธรรมชาติซึ่งมันเป็นสิ่งที่ไม่น่าภูมิใจแต่อย่างใด

ความสามารถที่แท้จริงของมนุษย์คือการทำให้โลก ซึ่งเคยมีการเบียดเบียนกันมาก เบียดเบียนกันน้อยลง ทำให้โลกที่มนุษย์เคยพอยู่กันได้ สามารถอยู่กันได้ดียิ่งขึ้นอย่างเกื้อกูลกันมากขึ้น (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 251) ความสำคัญในการพัฒนาที่ยั่งยืนในทัศนะพระพุทธศาสนา มุ่งเน้นที่การพัฒนาคนเมื่อคนหรือมนุษย์ได้ถูกพัฒนาด้วยความเป็นสากลขึ้น จะเกิดความคิดที่เป็นสากลคือเห็นเพื่อนร่วมโลกไม่ว่าชาติใดภาษาใดมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน มีความเป็นเหตุเป็นผลบนพื้นฐานของความจริงตามธรรมชาติ มีความเมตตา รักใคร่เกื้อกูลกันอย่างไม่แบ่งแยก ซึ่งจะทำให้ระบบความสัมพันธ์ที่ดีต่อสังคม ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจะเกิดตามขึ้นมาด้วยเหตุและปัจจัย

การพัฒนาที่ยั่งยืนทางเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ

ตามหลักเศรษฐศาสตร์ปัจจุบัน ซึ่งเป็นแนวคิดสมัยใหม่ถือว่าความต้องการของมนุษย์ไม่รู้จักพอ ตรงกับพระพุทธศาสนาสอนว่า *นตถิ ตณฺหาสมา นทึ* แม่น้ำเสมอด้วยต้นหาไม่มี (ขุ.ขุ.(บาลี) 17/28/48) หมายความว่า ความต้องการของมนุษย์นั้นไม่รู้จักเต็ม

ความต้องการของเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับของพระพุทธศาสนา มีความแตกต่างกัน 2 ประการคือ คือ เศรษฐศาสตร์ถือว่าต้นหาแก้ไขไม่ได้ พระพุทธศาสนาถือว่า ต้นหาสามารถแก้ไขลดระดับจนหมดไปได้ และก้าวไปสู่การเป็นอยู่ด้วยปัญญา อีกประการคือ เศรษฐศาสตร์ รู้จักความต้องการแบบเดียวไม่ว่าจะใช้คำว่า (want , demand , need และ desire) ซึ่งบอกได้แค่เป็นระดับเงื่อนไขของความต้องการของวัตถุและการสนองความต้องการเท่านั้น แต่ไม่ได้ศึกษาถึงธรรมชาติของความต้องการที่เพียงพอ

ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน ให้คำนิยามว่า “การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลและสังคมบรรลุซึ่ง ศานติสุข จากการมีชีวิตอยู่ในโลกของวัตถุ ภายใต้เงื่อนไขของการมีทรัพยากรที่จำกัด” (ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน, 2558: 5)

นักเศรษฐศาสตร์ชาวเยอรมัน Mr.E.F. Schumacher ได้เขียนหนังสือเล่มหนึ่งชื่อว่า Small is beautiful ในหนังสือเล่มนี้ได้กล่าวถึง (เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ) ไว้ในบทที่ 4 ชื่อว่า Buddhist Economics โดยกล่าวว่าเมื่อพุทธศาสนามีหลักสัมมาอาชีวะอยู่ในมรรค หรือ

มีขนิมมาปฏิบัติ ก็หมายความว่าเมื่อมีเศรษฐศาสตร์แบบพุทธ (Buddhist Economics) ก็ต้องมีการพัฒนาแบบพุทธ (Buddhist Development) เศรษฐศาสตร์แบบพุทธจะต้องแตกต่างกันอย่างมากจากเศรษฐศาสตร์แบบวัตถุนิยมสมัยใหม่ ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนิกชนเห็นว่าแก่นของอารยธรรมมิได้อยู่ที่การเพิ่มพูนตัณหาของมนุษย์ เราย่อมเห็นได้โดยง่ายว่า ความพยายามอันจำเป็นแก่การดำรงไว้ซึ่งวิถีชีวิตที่มุ่งบรรลุรูปแบบการบริโภคที่ตีเลิศ น่าจะน้อยกว่าความพยายามอันจำเป็นแก่การดำรงไว้ซึ่งพลังขับเคลื่อนให้มีการบริโภคสูงที่สุดมาก (E.F.Schumacher (อี เอฟ ชูเมกเกอร์) เขียน สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล, 2557: 90)

ในขณะที่พระพุทธศาสนาแยกความต้องการไว้เป็น 2 แบบ คือ 1.ตัณหา เป็นความต้องการที่ไม่จำกัด 2.ฉันทะ เป็นความต้องการที่มีเขตจำกัด การที่มนุษย์ต้องการคุณภาพชีวิตนั้นเป็นการแสดงถึงภาวะที่มนุษย์ต้องการพัฒนานตนเอง สารอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือการที่เราพยายามหันเห หรือปรับเปลี่ยนความต้องการจากความต้องการเสพลึงปนปรอตน มาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 30) หลักความต้องการ 2 อย่างนี้ นำต่อไปสู่เรื่องคุณค่าเพราะความต้องการทำให้เกิดคุณค่า เมื่อความต้องการมี 2 อย่างคุณค่าก็เกิดขึ้นเป็น 2 อย่างเช่นเดียวกันแยกเป็น

1. คุณค่าแท้ คือ คุณค่าที่สนองความต้องการคุณภาพชีวิต
2. คุณค่าเทียม คือ คุณค่าเพื่อสนองความอยากเสพลึงปนปรอตน

ถ้าเราจะมีอะไรใช้สักอย่างหนึ่ง สิ่งนั้นอาจจะมีคุณค่าที่แท้แก่เราส่วนหนึ่ง แต่มักจะมีคุณค่าเทียม ที่เกิดจากตัณหาและมานะเพื่อให้ได้ เพื่อให้ได้โก้เก๋ เพื่อแสดงว่ามีฐานะตลอดจนค่านิยมทางสังคมอะไรต่ออะไรพุ่งพฐเข้ามา จนกลบคุณค่าแท้นั้น (ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 32) นอกจากนี้เศรษฐศาสตร์แบบพุทธ บอกว่า การบริโภค คือ การใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการเพื่อให้ได้รับความพอใจโดยเกิดคุณภาพชีวิตขึ้น หมายความว่า การบริโภคต้องมีจุดหมาย เมื่อบรรลุจุดหมายถึงจะเกิดความพึงพอใจ

ลักษณะสำคัญของเศรษฐศาสตร์แนวพุทธมีลักษณะเป็นสายกลาง อาจเรียกว่าเศรษฐศาสตร์สายกลางหรือเศรษฐศาสตร์มีขนิมาตามมรรคที่เป็นระบบชีวิตในพระพุทธศาสนาซึ่งเศรษฐศาสตร์แนวพุทธแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. เศรษฐศาสตร์มีขนิมา: การได้คุณภาพชีวิต โดยถูกต้องก็คือทำให้เกิดความพอดี ความพอดีคือ จุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกันเป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการคุณภาพชีวิต จุดยอดของเศรษฐศาสตร์ที่ว่าอยู่ที่การ

บริโภค จึงปรากฏตัวในหลักที่เรียกว่า โภชน มตตญญตา (อภิ.วิ. (ไทย) 34/127/23) คือความรู้จักประมาณในการบริโภค รู้จักประมาณคือรู้จักพอดี ผู้ที่เป็นชาวพุทธพิจารณาเข้าใจความหมายของการบริโภคว่าเพื่อความสุขภาพดี เพื่อเกื้อกูลต่อการมีชีวิตที่ดี เพื่ออยู่เป็นสุข ดังนั้นคุณภาพชีวิตจึงเป็นสิ่งที่ต้องการในการบริโภค (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 49) นี่คือการหมายของมัตตญญตา กิจกรรมในทางเศรษฐกิจนี้เป็น means คือ มรรคา ไม่ใช่เป็น end หรือจุดหมายในตัวเอง ผลที่ต้องการในทางเศรษฐศาสตร์ไม่ใช่เป็นจุดหมายในตัวเองของมันเอง แต่เป็นมรรคา คือ เป็นฐานสนับสนุนกระบวนการพัฒนาตนเองของมนุษย์ เพื่อชีวิตที่ดียิ่งขึ้น เพื่อให้เขามีกำลังใจทำในสิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 50)

2. เศรษฐศาสตร์มัชฌิมา : การไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น อันนี้เป็นหลักสำคัญของพุทธศาสนา ใช้ตัดสินพฤติกรรมมนุษย์ คำว่า ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ในพุทธศาสนานั้นไม่ใช่เฉพาะคนเรามีหลักว่า *อหิสา สพฺพปาณานํ* แปลว่าไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวงซึ่งสมัยนี้เขาเรียกว่า “ecosystems” แปลกันว่าระบบนิเวศ

เมื่อมองในแง่ของพระพุทธศาสนาหลักการทางเศรษฐศาสตร์มีความสัมพันธ์กับเรื่องการดำรงอยู่ของมนุษย์ที่ว่ามีองค์ประกอบ 3 อย่างสัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่ คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม

ฉะนั้นพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์จะต้องเป็นไปในทางที่ไม่เบียดเบียนตน คือไม่ทำให้เสียคุณภาพชีวิตของตนเอง แต่ให้เป็นไปในทางที่พัฒนาคุณภาพชีวิต เสริมคุณภาพชีวิตนั้น และไม่เบียดเบียนผู้อื่น คือ ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม และไม่ทำให้เสียคุณภาพของ ecosystems หรือระบบธรรมชาติแวดล้อม (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 53-54) อีกประเด็นหนึ่งคือความหมายของพระพุทธศาสนากับคำว่า “เทคโนโลยี”

เทคโนโลยี คือเครื่องมือขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ของมนุษย์ เช่น การขยายวิสัยแห่งอินทรีย์สมองของเราออกไป โดยสร้างเครื่องคอมพิวเตอร์ขึ้นมาทำให้เกิดความเจริญในระบบอุตสาหกรรม จะเห็นได้ว่ามนุษย์ได้ใช้เทคโนโลยีเข้ามาสัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของมนุษย์และเทคโนโลยีนี้ก็เกิดเป็นสภาพแวดล้อมใหม่ที่มนุษย์สร้างขึ้น บางทีมนุษย์ก็ไปรุกรานและทำให้เกิดปัญหาขึ้นมากับธรรมชาติแวดล้อมเดิม ปัญหาเทคโนโลยีโดยรวมยอดคือ

1. การพัฒนาเทคโนโลยี อาจเป็นการพัฒนาในลักษณะที่ขัดแย้งกับระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ ทำให้เสียคุณภาพและเสียดุลในระบบของมนุษย์ ธรรมชาติ สังคม แล้วก็ขัดขวาง

ความสัมพันธ์ที่ดีที่เกื้อกูลกัน ระหว่างองค์ประกอบทั้ง 3 อย่างนั้น

2. มีการใช้เทคโนโลยี ในลักษณะที่เป็นการเบียดเบียนตนและเบียดเบียนผู้อื่น

ฉะนั้นเมื่อสัมพันธ์กับเทคโนโลยี มนุษย์จะต้องแก้ไขปัญหาโดยการพัฒนาเทคโนโลยีในลักษณะที่จะทำให้เกิดการประสานและเกื้อกูลกัน ภายในระบบความสัมพันธ์ขององค์ประกอบ 3 อย่างแห่งการดำรงอยู่ของมนุษย์นั้น และใช้เทคโนโลยีเพื่อประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 56)

เศรษฐศาสตร์ในทัศนะพระพุทธศาสนาจึงถือว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจและผลของมันเป็นฐานเป็นอุปกรณ์ที่จะช่วยสนับสนุนการมีชีวิตที่ดีงาม และการพัฒนาตน พัฒนาสังคม มนุษย์ในพระพุทธศาสนามีหลักอรรถ 3 แปลได้ว่า ประโยชน์เบื้องต้น ประโยชน์เบื้องปลาย ประโยชน์สูงสุด(พระพรหมคุณาภรณ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 58) ถ้าจะให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าอย่างแท้จริงในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ ก็จะต้องให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการผลิตก็ดี การทำงานก็ดี การบริโภคก็ดีการแจกจ่ายก็ดีเป็นกิจกรรมที่สร้างสรรค์คุณภาพชีวิต และพัฒนาศักยภาพเพื่อชีวิตที่ดีงาม รวมถึงการสร้างความรู้พร้อมทางเศรษฐกิจจึงเป็นภารกิจสำคัญที่จะต้องทำให้สัมพันธ์กับจุดหมายโดยให้เป็นไปได้เพื่อจุดหมายคือให้เกิดคุณภาพชีวิต ซึ่งทำให้มนุษย์พร้อมที่จะสร้างสรรค์หรือปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดีงาม จึงเรียกว่าเศรษฐศาสตร์และเศรษฐกิจเพื่อคุณภาพชีวิต

เราสามารถทำให้กิจกรรมในทางเศรษฐกิจทุกอย่าง เป็นกิจกรรมที่พัฒนาคุณภาพชีวิตได้ตลอดเวลา และนี่เป็นทางหนึ่งที่จะทำให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าที่แท้จริงที่จะแก้ปัญหาของมนุษย์ คือ ให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่าง เป็นกิจกรรมในการเสริมสร้างคุณภาพชีวิตไปด้วยพร้อมกัน (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 60)

การพัฒนาคนเพื่อ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ในทัศนะพระพุทธศาสนา

สาเหตุของการแสวงหาการพัฒนาที่ยั่งยืน ปัญหาเกิดจากตัวคนหรือมนุษย์ที่ปล่อยให้การดำเนินชีวิตถูกกิเลส ตัณหา มานะ ทิฐิครอบงำ จนเกิดการเบียดเบียน เอาเปรียบซึ่งกันและกันทั้งมนุษย์ด้วยกัน ตลอดจนธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดการเสียความสมดุลในการดำเนินชีวิตบนโลกใบนี้ผู้ผลิตค้ากำไรเกินควรจากผู้บริโภค สิ่งแวดล้อมเสียหาย เช่น เกิดมลภาวะเป็นพิษ ธรรมชาติถูกทำลายเช่น การตัดไม้ทำลายป่าเพื่อธุรกิจ ทั้งหมดเกิดจากความโลภที่เกิดขึ้นจากมนุษย์ ในทางพระพุทธศาสนามีหลักปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดี ที่สามารถนำมาปรับแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น การพัฒนาคนที่ยั่งยืน คงต้องเริ่มศึกษา เรียนรู้ หรือปรับแก้การดำเนิน

ชีวิตของคนจากขั้นพื้นฐานหรือจิตสำนึกเป็นอันดับแรก โดยการพัฒนาคนแบบองค์รวมในการดำเนินชีวิตมนุษย์แยกเป็น 3 ด้าน

1. ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม หมายถึงการดำเนินชีวิตต้องติดต่อสื่อสารสัมพันธ์กับโลกหรือสิ่งแวดล้อมนอกตัวโดยใช้ กาย วาจา ใจ คือ การกระทำและพูด โดยสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ติดต่อสื่อสารสัมพันธ์นั้น แยกได้เป็น 2 ประเภท คือสิ่งแวดล้อมทางสังคมคือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์ และสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ หรือกายภาพ มนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกันด้วยดีมีความเกื้อกูลกันเป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์ของสังคม และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุตั้งแต่การใช้ตา หู จมูก ฟัง ทั้งด้านการเรียนรู้ และการเสพอารมณ์ ให้ได้ผลดี รู้จักกินอยู่แสวงหาเสพบริโภคปัจจัย 4 เป็นต้นอย่างฉลาดให้เป็นคุณแก่ตนแก่สังคม และแก่โลกอย่างน้อยไม่ให้เป็นการเบียดเบียน

2. ด้านจิตใจ ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้งจะมีความทำงานของจิตใจ และมีองค์ประกอบด้านจิตเกี่ยวข้อง เริ่มแต่ต้องมี เจตนา ความตั้งใจ ตั้งใจ หรือเจตจำนง และมีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่งพร้อมทั้งมีความรู้สึกสุข หรือทุกข์ สบาย หรือไม่สบาย และปฏิบัติจากสุขทุกข์นั้นเช่นชอบใจหรือไม่ชอบใจ อยากจะได้หรืออยากจะทำอะไรหรือไม่ทำอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร

3. ด้านปัญญา ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้งก็ตาม เมื่อมีภาวะอาการทางจิตใจอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม องค์ประกอบอีกด้านหนึ่งของชีวิต คือความรู้ ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อถือเป็นต้น ที่เรียกรวมว่าด้านปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย หน้าที่สำคัญของปัญญา คือปลดปล่อย ทำให้เป็นอิสระ ตัวอย่างง่ายๆเพียงแค่ว่าไปไหน เจอะอะไร ถ้าไม่รู้ว่าเป็นอะไร ไม่รู้จะปฏิบัติต่อมันอย่างไรหรือพบปัญหาไม่รู้วิธีแก้ไข จิตใจก็เกิดความอัดอั้นรู้สึกบีบคั้นไม่สบายใจนี่คือทุกข์ แต่พอปัญญารู้ว่าอะไรเป็นอะไร จะทำอย่างไร ก็โล่งทันที พุทธธรรมติดตันอยู่ พอปัญญามา ก็ไปได้ จิตใจอึดอันอยู่ พอปัญญามาก็โล่งไป

องค์ประกอบของชีวิต 3 ด้านนี้ทำงานไปด้วยกันประสานกันไป และเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ไม่แยกต่างหากจากกัน (พระพรหมคุณาภรณ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตโต), 2557: 348) เมื่อชีวิตที่ดำเนินไป 3 ด้านอย่างนี้ การศึกษาที่ฝึกคนให้ดำเนินชีวิตได้ดี ก็ต้องฝึกฝนหรือศึกษา คือ ศึกษา หรือเรียกว่า ไตรสิกขา เพื่อฝึกฝนพัฒนาชีวิตทั้ง 3 ด้านให้ตรงกันพัฒนาและประสานเป็นระบบสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียว ดังที่ทรงประกาศไว้ อธิบายว่า ในสิกขา

3 นั้น อธิสัสสิกขาทรงประกาศด้วยศีล อธิจิตตสิกขาทรงประกาศด้วยสมาธิ อธิปัญญาสิกขาทรงประกาศด้วยปัญญา (สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), 2546: 6) คือ

อธิสัสสิกขา การฝึกศึกษา ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางสังคม คือเพื่อมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์ หรือสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ด้วยอินทรีย์ เช่น ตา หู หรือด้วยกาย วาจา

อธิจิตตสิกขา การฝึกศึกษาเรื่องจิตใจ เรียกว่า สมาธิ

อธิปัญญาสิกขา การฝึกด้านปัญญา เรียกว่า ปัญญา

ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างมีบูรณาการ และให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนามีคุณภาพ เมื่อมองจากแง่ของสิกขา 3 จะเห็นความหมายของสิกขาแต่ละอย่างดังนี้

1. ศีล คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกในด้านสัมพันธ์ติดต่อกับปฏิบัติจัดการกับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุและทางสังคม ทั้งด้วยอินทรีย์ต่างๆและด้วยพฤติกรรมทางกาย-วาจา หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า การมีวิถีชีวิตที่ปลอดเวรภัยไร้การเบียดเบียน หรือการดำเนินชีวิตที่เกื้อกูลแก่สังคมโลก

2. สมาธิ คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกด้านจิตใจ หรือระดับจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่างๆของจิต ในด้านคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา ความมีไมตรี ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสุภาพอ่อนโยน ความเคารพข้อสัตย์ ความกตัญญู

ในด้านความสามารถของจิต เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความกล้าหาญ ความขยัน ความอดทน ความรับผิดชอบ ความมุ่งมั่นแน่วแน่ ความมีสติ สมาธิ

ในด้านความสุข เช่นความมีปิติอิ่มใจ ความมีปราโมทย์ร่าเริงเบิกบานใจ ความสดชื่นผ่องใส ความรู้สึกพอใจ หรือพูดสั้นๆว่า พัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิต

3. ปัญญา คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อที่มีเหตุผล ความเห็นที่เข้าสู่แนวทางของความเป็นจริง การรู้จักหาความรู้ การรู้จักคิดพิจารณา การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ทดลองตรวจสอบ ความรู้ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การเข้าถึงความจริง การนำความรู้มาใช้แก้ไขปัญหา และคิดการต่างๆในทางเกื้อกูลสร้างสรรค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่มันเป็นตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ที่ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2557: 351)

เมื่อคนได้ถูกพัฒนาจากภายในคือเรื่องของพฤติกรรมความสัมพันธ์ต่อสิ่งแวดล้อมด้านจิตใจ และปัญญาที่ถูกตามหลักไตรสิกขา รู้ความเป็นไปในตัวเองได้แล้ว กระบวนการทางความคิดในเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนในคน จะสามารถเกิดขึ้นได้อย่างเป็นระบบ จากจิตสำนึกที่ได้ฝึกตนมาโดยมีองค์ประกอบของชีวิตทั้ง 3 ด้าน ก็สามารถที่จะเข้าสู่ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืนซึ่งถูกจัดไว้ 2 ส่วน คือ ระบบการพัฒนาคคน และระบบการพัฒนาที่ยั่งยืนดังนี้

1. ระบบการพัฒนาคคน ด้านพฤติกรรมเพราะพฤติกรรมที่ดีช่วยให้จิตใจและปัญญาถูกพัฒนาเช่นการไม่เบียดเบียนและเกื้อกูลสร้างสรรค์ เช่น การมีวินัยที่ดีสร้างพฤติกรรมเคยชิน เน้นเป็นประการแรกในการหาเลี้ยงชีพเป็นสัมมาอาชีวะหมายถึงวันมิฉาชีพประกอบสัมมาอาชีพ (วิ.ม. (ไทย) 4/14/21) การกินอยู่ใช้จ่ายคำนึงถึงผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของตัวเองและสิ่งแวดล้อม การมีความสุขต้องไม่เบียดเบียนผู้อื่นหรือทำลายสิ่งแวดล้อม (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 238)

ระบบการพัฒนาด้านจิตใจ มีเจตนาเป็นตัวกำหนดทั้งพฤติกรรมและสภาพจิตใจ การที่จิตใจเกิดความพอใจในความสุขที่มี จะทำให้พฤติกรรมเกิดความมั่นคง ปัญญาที่จะแสดงออกมาในการทำงานที่มีประสิทธิภาพและพัฒนาไปอย่างได้ผลโดยเฉพาะการพัฒนาคคนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มีรายละเอียดประกอบ เช่น การเลี้ยงดูเด็กควรนำเสนอสื่อที่แสดงออกซึ่งความรักความปรารถนาดี ความชื่นชมเป็นมิตร อย่างมองเพื่อนมนุษย์เป็นเพียงคู่แข่งหรือเป็นเหยื่อ จำเป็นต้องสร้างจิตใต้สำนึกให้เกิดความเห็นใจต่อความสุขความทุกข์ของผู้อื่น (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 241) มีเมตตากรุณาต่อกัน มีความเป็นสันโดษอย่างมีจุดหมายไม่เลือนลอย เป็นสุขได้ง่าย รู้จักพอต่อทรัพย์สินที่มีและต่อสิ่งที่เสพรหรือบริโภคร โดยความชอบธรรม มีศักยภาพในอิสรภาพและมีความสุขในตนเองอย่างมีสติไม่พุ่มพวย มีอุดมคติปณิธานในหน้าที่การงาน พร้อมกับพัฒนาตนเองให้ห่างจากการเบียดเบียนต่อเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อม

ระบบการพัฒนาด้านปัญญา จะจัดระบบและปรับความคิด พฤติกรรม และจิตใจให้สอดคล้องและสัมพันธ์กัน เป็นตัวนำชีวิตสู่จุดหมายและอิสรภาพตลอดจนสันติสุข เช่น การชักนำเด็กเล็กให้รู้จักแนวทางโยนิโสมนสิการคือรู้จักคิดให้ถูกวิธีหรือคิดเป็น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2557) ว่าอะไร เป็นอย่างไร เพราะอะไร เพื่ออะไร การใช้ปัญญามาควบคุมตัณหา ทำให้ความอยากที่เกิดขึ้นใหม่เป็นกุศล เรียกว่า ฉันทะ วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามจะเกิดขึ้น เกิดความพอใจทางใจ ได้ตอบสนองความต้องการในการเสริมคุณภาพชีวิต เกื้อกูลสิ่งแวดล้อมและผู้อื่น พัฒนาปัญญาที่เข้าใจโลกตามความเป็นจริงของชีวิต

เพราะฉะนั้นถ้ามนุษย์มีการพัฒนาทั้งด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ ด้านปัญญา ถือได้ว่าเป็นการพัฒนาคนเต็มทั้งคน มนุษย์จะรู้และจะเข้าใจว่าอะไรผิดอะไรถูก อะไรควรทำไม่ควรทำ อะไรจะนำไปสู่ความอยู่เย็นเป็นสุข อะไรจะนำไปสู่ความเสียหาย มนุษย์ก็จะพยายามทำในสิ่งที่ดีที่มนุษย์สามารถคิดขึ้นได้จากจิตใจสำนึกของตนเอง

2. ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน มีองค์ประกอบอยู่ 4 ด้านที่จะต้องพัฒนาไปอย่างสัมพันธ์กัน

มนุษย์ เป็นปัจจัยที่ช่วยให้ระบบองค์รวมบรรลุจุดมุ่งหมาย มนุษย์ในฐานะทรัพยากรมนุษย์ คือ เป็นทุน ปัจจัยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 248)

สังคม การจำแนกระบบต่างๆออกมาเป็นระบบย่อย เช่นระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการบริหาร ระบบทั้งหมดจะต้องมีความสอดคล้องและสัมพันธ์กันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ผลสำเร็จที่เกิดจากระบบต่างๆทางสังคม เป็นปัจจัยเกื้อหนุนที่ทำให้มนุษย์มีโอกาสที่จะพัฒนาตนเองเข้าสู่สิ่งที่ดีงามมีอิสรภาพ สันติสุขให้แก่ชีวิตตนเอง ส่วนมาตรการต่างๆในสังคมต้องไม่เบียดเบียนข่มเหงเอาเปรียบกัน ควรมีการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกัน รวมถึงการไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมด้วยการมีมาตรการในการพิทักษ์ป้องกัน และส่งเสริมสนับสนุนในการกระทำที่ดีที่จะช่วยเกื้อกูลต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม (พระธรรมปิฎก ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 249)

ธรรมชาติ มนุษย์ควรยกเลิกระบบคิดที่จะเอาชนะธรรมชาติ ควรเอาตัวเองเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งและทำตัวให้สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติ และสร้างสิ่งที่ดีตอบแทนกลับคืนสู่ธรรมชาติบ้าง

เทคโนโลยี การแก้ปัญหาเกี่ยวกับธรรมชาติโดยใช้การประดิษฐ์ การผลิต และเทคโนโลยี มีหลากหลายรูปแบบเพื่อเกื้อกูล และใช้พลังงานอย่างประหยัด เช่น เครื่องกำจัดขยะ เครื่องกำจัดของเสีย แต่เหมือนว่ายังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ซึ่งอาจเนื่องมาจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ไม่มีประสิทธิภาพทำให้ระบบต่างๆขาดประสิทธิภาพ (พระธรรมปิฎก ป. อ. ปยุตฺโต), 2539: 252) เช่น ในเมืองไทยขาดพื้นฐานความรู้ในการพัฒนาเทคโนโลยีสู่การเป็นผู้ผลิต เทคโนโลยีที่เกิดขึ้นถูกคิดขึ้นมาจากมุมมอง ในฐานะของผู้บริโภคคือเน้นไปที่ความสะดวกสบาย ซึ่งเป็นการสร้างค่านิยมในการบริโภคแบบฟุ่มเฟือย แต่ถ้าปัญญาดึงระดับที่เข้าใจว่า ความสุขคือความทุกข์ การบริโภคในระดับความสุขคือการบริโภคอันเกิดจากตัณหา การบริโภคในลักษณะการสนองตัณหาจึงไม่จำเป็นต้องมี ความจำเป็นอย่างเดียวในการบริโภค

ก็เพื่อบำบัดความจำเป็นทางเสรีภาพเป็นหลัก และเป็นการบริโภคที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด เพราะฉะนั้นในการพัฒนาเทคโนโลยี ควรทำอย่างมีสติ และมีโยนิโสมนสิการเพื่อเป็นการเกื้อกูลต่อการพัฒนาต่อมนุษย์และการนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

เกณฑ์มาตรฐานขั้นพื้นฐานที่พระพุทธศาสนาใช้วัดการพัฒนา คือ การไม่เบียดเบียนทั้งตนเอง และไม่เบียดเบียนผู้อื่น คนที่มีการพัฒนาไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น ระบบทั้งหมดที่ถูกพัฒนาก็ไม่ก่อความเบียดเบียน เกณฑ์มาตรฐานนี้มีไว้เพื่อวัดความชอบธรรมและวัดความสามารถด้วย คนที่ได้รับการพัฒนาย่อมมีความสามารถมากขึ้น โดยต้องไม่เบียดเบียนก่อโทษให้แก่ผู้อื่น คือ คนยังพัฒนา ยังมีความสามารถ ยิ่งเก่ง ยิ่งทำให้โลกเบียดเบียนกันน้อยลง การบรรลุความสำเร็จของตนโดยทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนเสียหายเป็นเรื่องสามัญ ไม่ใช่ความสามารถพิเศษอะไรและไม่แสดงถึงความเป็นผู้ที่ได้พัฒนาแล้ว เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงควรเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ พร้อมทั้งพัฒนาความสามารถที่จะใช้ความรู้ันั้นให้เกิดประโยชน์สูงสุด เพราะความสำเร็จในทางธุรกิจหรือความสำเร็จในทางเศรษฐศาสตร์นั้น ไม่ใช่เพียงการให้ในสิ่งที่สนองตัณหาของประชาชน แต่คือการสร้างความสุขสงบร่มเย็น ให้เกิดขึ้นในหมู่มนุษย์ด้วย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2548: 34)

สรุป

การพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การสร้างสมดุลระหว่าง 3 มิติของการพัฒนาได้แก่ มิติการพัฒนาเศรษฐกิจที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจให้เจริญเติบโตอย่างมีคุณภาพ กระจายรายได้ให้เอื้อประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ในสังคม โดยเฉพาะคนที่มียาได้ต่ำ มิติการพัฒนาสังคมที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นการพัฒนาคนให้มีความรู้ มีสมรรถนะและมีผลิตภาพสูงขึ้น ส่งเสริมให้เกิดสังคมที่มีคุณภาพ และเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ มิติการพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในปริมาณที่ระบบนิเวศสามารถฟื้นตัวกลับสู่สภาพเดิมได้ การปล่อยมลพิษออกสู่สิ่งแวดล้อมในระดับที่ระบบนิเวศสามารถดูดซับและทำลายมลพิษนั้นได้ โดยให้สามารถผลิตมาทดแทนทรัพยากรประเภทที่ใช้แล้วหมดไปได้

การพัฒนาที่ยั่งยืนในทัศนะทางพระพุทธศาสนา คือ กระบวนการพัฒนาคนตามหลักการของพระพุทธศาสนา ที่เน้นการพัฒนากระบวนการดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรมจิตใจ และ ปัญญาให้เป็นปัจจัยหลัก ในการประสานและบูรณาการระบบความสัมพันธ์แบบองค์รวม เพื่อให้เกิดประโยชน์และความสุขร่วมกันระหว่างบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อมอย่าง

เกื้อกูลต่อกัน หลักในการพัฒนาที่ยั่งยืนแยกออกได้เป็น 2 ส่วน คือ การพัฒนาคน และการพัฒนาที่ยั่งยืน ในทางพระพุทธศาสนา เห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เปลี่ยนจากร้ายให้เป็นที่ดี จากหยาบร้ายให้กลายเป็นนุ่มนวลประณีตมีศักยภาพที่จะพัฒนาให้มีคุณภาพสูงสุด ทั้งด้านความประพฤติดีงามในด้านความสัมพันธ์ปฏิบัติต่อคน ต่อของ ทั้งด้านภายในทางจิตใจที่จะให้เข้มแข็งมีคุณธรรม มีความสุขและด้านปัญญาที่ถูกฝึกตามหลักของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จะทำให้เฉลียวฉลาดสามารถสร้างสรรค์แก้ปัญหาจนเข้าถึงสัจธรรมได้ สิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่ควรมี คือการมีจิตใจ และปัญญาที่สากล 3 ประการ 1.ความเป็นมนุษย์ที่สากล ไม่ว่าจะเป็นเพศผิวเผ่าพันธุ์ชาติลัทธิศาสนาใด เกิดที่ไหนอยู่ที่ใด ก็มีความเป็นมนุษย์เหมือนกัน 2.ความเป็นจริงที่สากล คือความเป็นจริงแห่งความเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสากลตามกฎธรรมชาติ ไม่เป็นไปเพื่อชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง 3.เมตตาที่เป็นสากลคือการรักใคร่ช่วยเหลือกัน ไม่เบียดเบียนทำร้ายกัน

ตลอดถึงการนำแนวคิดเศรษฐศาสตร์แนวพุทธซึ่งมีลักษณะเป็นเศรษฐศาสตร์สายกลางหรือเศรษฐศาสตร์มีขั้วมาตามมรรคที่เป็นระบบชีวิตในพระพุทธศาสนาซึ่งแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ 1. การได้คุณภาพชีวิต โดยถูกต้องก็คือทำให้เกิดความพอดี คือ จุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกันเป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการคุณภาพชีวิตและ 2. การไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น รวมถึงไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวงตลอดจนระบบนิเวศ ตั้งแต่ในระดับชุมชนจนไปถึงระดับสากล ควรอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยความเคารพ เพราะการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง คือการมีความสามารถที่สูงขึ้น ในการที่มนุษย์จะอยู่ร่วมกันกับสัตว์และสรรพสิ่งทั้งหลายอย่างเอื้อประโยชน์แก่กันมากขึ้น เบียดเบียนกันน้อยลง เอื้อประโยชน์เกื้อกูลแก่กัน สร้างความสมดุลในการพัฒนาตนและสิ่งแวดล้อมให้มีประโยชน์สูงสุดตามหลักอรรธ 3 ต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน และให้ดำรงอยู่ไปจนถึงบุคคลในอนาคต ทำให้การอยู่ร่วมกัน มีความสุขที่ยั่งยืนมากขึ้น และตลอดไป เมื่อมนุษย์มีความมั่นคงตามหลักธรรมที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น การพัฒนาที่มีคุณภาพก็ย่อมจะเกิดขึ้น.

บรรณานุกรม

การพัฒนาอย่างยั่งยืน.pdf. บทที่ 8 การพัฒนาอย่างยั่งยืน (SUSTAINABLE DEVELOPMENT), แหล่งที่มา www.dit.go.th/uploadnew/Narathiwat/, [ออนไลน์], 8 กันยายน 2559.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2539). การพัฒนาที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์ สหธรรมิก.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2548). **พระพุทธศาสนากับโลกธุรกิจ : การใช้พุทธธรรมในการทำธุรกิจ** บทสนทนาระหว่าง. พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) กับ นายลอเรนส์ แวน เดน มิวเซนเบิร์ก. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2557). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ 39. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

รศ.ดร. ปัทมาวดี ชูชุกิ, (2553). **เศรษฐศาสตร์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (Natural Resource and Environmental Economics)**. หน่วยที่ 6 การพัฒนาที่ยั่งยืนกับการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ส

ศาสตราจารย์ ดร.อภิชาติ พันธเสน. (2558). **พุทธเศรษฐศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). (2546). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด.

สำนักงานปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2556). **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

Corson Walter H., ed.. (1990). **The Global Ecology Handbook**. Boston:Beacon Press.

E.F.Schumacher สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล. (2557). **จิ๋วแต่แจ๋ว: เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ Small is Beautiful**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ศูนย์การพิมพ์แก่นจันทร์.

Sandra S. Batie. (1989). “Sustainable Development: Challenges to the Profession of Agricultural Economics” *American Journal of Agricultural Economics* 71 (December 1989).